

УДК 811.161.2'243'373.23'272

УКРАЇНСЬКІ АНТРОПОНІМИ В КОГНІТИВНОМУ АСПЕКТІ В КУРСІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК ІНОЗЕМНОЇ

Лариса Селіверстова

*Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
кафедра української та російської мов як іноземних,
майдан Свободи, 4, кім. 5.85, 61022 Харків, Україна
тел.: (057) 707-51-03
ел. пошта: onotac@mail.ru*

Розглянуто українську антропоніміку в когнітивному аспекті з точки зору знання, пізнання, результатів сприйняття української дійсності та пізнавальної діяльності людини. Встановлено своєрідність українських антропонімів у зв'язку з історією і культурними традиціями народу. Відзначено специфіку антропонімів як важливого засобу вираження адресатності та як елементів духовного, морального культурного простору національної ментальності, що втілюється в мові й мовленні.

Ключові слова: українська антропоніміка, когнітивний аспект, адресатність, комунікативне спрямування, національна ментальність.

Антропоцентрична спрямованість філологічних досліджень, яка обумовлює увагу до національно-культурної специфіки, протистоїть глобалістичній тенденції, що впливає на перетворення сучасного світу та водночас загострює національно-культурне відчуття. У зв'язку з цим особливої актуальності набувають дослідження з лінгвокультурології, психолінгвістики, когнітивної лінгвістики, які спрямовані насамперед на вивчення духовного, морального культурного простору національної ментальності, що втілюється в мові й мовленні.

Засвоєння іноземної мови передбачає пізнання культури цієї мови. У методиці визначилися лінгвокраїнознавчий та культурологічний напрями, які зрештою трансформувалися в міжкультурний, заснований на принципі „діалогу культур”. Сміслом освіти іншомовних осіб стає опанування цінностей цієї культури та розуміння їх значення у становленні духовної особистості.

Дослідженню культурно маркованого простору сучасної української мови передують звернення до мовної давньої ментальності, що відображає нашу нинішню ціннісну свідомість, на яку впливає уніфікуючий мову глобалізм. У цьому сенсі найдавнішими лексичними одиницями є антропоніми, що виступають перш за все для іноземців, які отримують освіту в Україні, одним з основних засобів вираження адресатності як особливої категорії комунікативної спрямованості. „Власні назви – це слова, водночас найбільш загальні і найбільш спеціальні, найбільш міжнародні та найбільш національні” [11: 347].

Ономастичні одиниці привертати увагу дослідників від давнини до сьогодні, на що вказують вагомі наукові здобутки. Антропоніміка – розділ ономастики, що вивчає виникнення, зміни, географічне розташування, соціальне функціонування власних імен. Слід визнати, що ономастика сформувалася як наука і активно досліджується в різних аспектах [6]. Загальна теорія ономастики відображена в

роботах ряду вітчизняних і зарубіжних учених та служить теоретичним фундаментом для дослідження окремих проблем антропоніміки. Своєрідність антропонімів визначається історією і культурними традиціями народу.

За останні роки до українського наукового ресурсу введено велику кількість нового ономастичного матеріалу, інтенсивно вивчається функціонування власних назв, укладена ономастична термінологія, розглядаються теоретичні питання, а саме: місце антропонімів у лексичній системі української мови, розряди, склад, словотвір, явище апелятивації та антропонімізації, функції антропонімів у художніх текстах. Ю.О. Карпенко зробив загальний аналіз функціонування різних класів онімів у мовленні, дослідив семантичні перетворення в їхніх смислах у процесі мовлення, яке розглядається як складне ментально-лінгвальне явище [6].

На нашу думку, попри наявні численні наукові роботи про антропоніми [1: 1–2] ця тема залишається відкритою з точки зору когнітивної лінгвістики. Методика викладання мови спирається на дослідження когнітивної лінгвістики і використовує результати досліджень задля удосконалення процесу сприйняття навчального матеріалу для формування світогляду студентів. Отже, метою цієї статті є дослідження українських антропонімів в аспекті когнітивної лінгвістики.

Об'єктом когнітивної лінгвістики, досить молодій науки, є природа й сутність знання й пізнання, результати сприйняття дійсності та пізнавальної діяльності людини, накопичених у вигляді усвідомленої та приведеної до певної системи інформації. Знання – базисна форма когнітивної організації результатів відображення об'єктивних властивостей та ознак дійсності у свідомості людей, бо є важливим фактором упорядкування їхньої повсякденної життєдіяльності [7: 32]. На думку дослідників, людина отримує знання в ході таких процесів мислення, як індукція і дедукція, асоціація, порівняння, ідентифікація, розпізнавання, категоризація та класифікація об'єктів, а також через репрезентацію різних когнітивних структур – фреймів, сценаріїв, образів тощо [9: 6–71].

Антропоніми – власна назва, ім'я особи, ім'я по батькові, прізвище, прізвисько, псевдонім – є потенційними учасниками всіх вищезазначених процесів. Вони виконують номінативно-комунікативну, ідентифікуючу, характеризуючу, соціально-розмежувальну, спонукальну, експресивно-оцінну функції в соціально-мовленнєвому спілкуванні, а також відзначаються етико-стилістичною, соціально-історичною, віковою, гендерною маркованістю. Давати ім'я означає обирати з ономастичного запасу щось єдине, яке на певному історичному етапі буде сприйматися як найактуальніше й естетично значуще.

Антропонім у дослідженні розглядаємо як продукт соціальної культури, оскільки процес формування антропонімних формул та їх стереотипного вживання в різних когнітивних структурах вироблений попередніми епохами. Процес засвоєння цих формул та їх уживання відбувався через включення їх у реальну історичну практику людей, які належать до відповідного етнокультурного суспільства. Слушною є думка, що у формулах і стереотипах уживання антропонімів існує досвід опанування й осмислення людського оточення, закована певна культура спілкування. Власні імена – своєрідні пам'ятки, де відображена суспільна історія етносу, простежується специфіка знакової системи й динаміка мовних закономірностей.

Відомо, що антропонімні формули характеризуються історичною змінністю, тобто на кожному етапі історичного розвитку їхня сутність виявляється в новій конфігурації. Наприклад, антропонімна система епохи Київської Русі (архаїчна)

кардинально відрізняється від сучасного антропонімікону української мови, натомість зберігає природні суспільні функції. Серед власних імен слов'ян збереглося найбільше з компонентом основи *-слав*, напр.: *Святослав, Ярослав, Мирослав, Мстислав, В'ячеслав, Доброслав, Славомил, Славомир*. Це важливий факт для з'ясування внутрішньої сутності слов'янства й слов'янського менталітету. Друге місце за поширеністю займають імена з компонентами *бог-* та *род-*, напр.: *Богдан, Богуслав, Боголюб, Богомил, Богумир, Богород, Божеслав, Божидар, Божимир, Божич, Божко, Божен, Богусь, Родак, Родомир, Родослав, Родик, Родько, Богород, Домород, Живород*. Бог і Рід – святі для українця поняття. Навіть у деяких сучасних українських прізвищах досі чуємо відгомін давніх ще язичницьких імен Богів та свят, напр.: *Велес, Волос, Леляк, Русаль, Перун, Керечун, Дажбогович, Віщун, Чортулинець, Ворожко, Дідух* та ін. [3].

Антропонім як самодостатній елемент у контексті етнокультури впорядковується ціннісно-смысловими моделями традиційного світорозуміння. Отже, антропоніми в когнітивній лінгвістиці слід розглядати співвіднесено з пам'яттю, сприйняттям, мисленням. На сьогодні виділяють такі підходи до вивчення антропонімів у когнітивній лінгвістиці: структурний, формально-логічний і прагматичний. Кожен з них, презентуючи антропоніми з певної точки зору, має свої переваги.

На нашу думку, експлікація процесу антропонімізації та змісту власної назви доступна лише лінгвісту, який сам є носієм певної мови. У сучасній лінгвістиці на перший план постає проблема ментальності. Антропоніми в цьому плані розглядають як ментальні сутності. Наприклад, такі антропоніми, як *Ольга* (княгиня), *Рюриковичі, Богдан Хмельницький, Сірко, Кобзар, Леся Українка, Григорій Савич Сковорода*, виражені різними формулами, несуть у собі епохальний етнічний смисл. Їх можна назвати оперативною змістовною одиницею пам'яті ментального лексикону народу. Кожній мові притаманний особливий спосіб називання людей, частково він універсальний, частково – національно специфічний.

Безперечно, лише окремі антропоніми можна розглядати як ментальні сутності. Вони набувають таких ознак тоді, коли уявлення про них структурується етномовним мисленням у вигляді певних історично зумовлених конотацій. Слід визнати, що антропонім – багатомірна лексична одиниця, в якій виділяється раціональне (офіційна формула називання особи) й емоційне (різні відтінки почуттів, виражені через словотвір антропоніма та різні формули вживання власного імені), абстрактне (перелік імен) і конкретне (називання конкретної особи), універсальне (власне ім'я людини) і етнічне (формула називання, притаманна певній національності), загальнонаціональне (національно значуща конотація імені) та індивідуально особистісне (конотація імені у найвужчому колі).

Історія українського народу багата й різноманітна. На певних етапах свого історичного розвитку українці контактували з представниками інших етносів, що відобразилося на традиціях ім'ятворення та називання людей. Історизм власних імен безперечний, оскільки в багатьох випадках онімна лексика зберігає сліди архаїзмів. Як зазначав відомий ономаст В.А. Никонов, „історія праці й побуту залишила слід у прізвищах, лексичні основи яких означали соціальні відносини, предмети одягу, їжі, звичаїв та обрядів” [10: 46]. Антропоніми – це джерело інформації про національний характер. Система антропонімів – одна з найбільш стабільних форм передавання національної культурної інформації. Власні назви наповнюють життя людей у всіх сферах життєдіяльності. Цей клас лексичних одиниць розвивається разом з мовою, а

отже, вони мають властивість змінювати структуру, бути запозиченими з інших мов, але в когнітивному аспекті функції антропонімів стабільні.

Історизми з етнокультурною інформацією збережені в українських прізвищах, напр.: *Лимар* (той, хто виготовляв ремінну та кінську зброю), *Мірошник*, *Мельник* (особа, яка перемелювала зерна на борошно на млині), *Гончар* (ремісник, який виготовляв посуд та інші вироби з глини), *Коваль* (ремісник, який куванням обробляв метал, виготовляв металеві предмети), *Бондар* (той, хто виготовляв діжки, бодні, дерев'яні відра), *Бровар* (той, хто виготовляв пиво на броварні), *Винокур*, *Винник* (ремісник, який виготовляв вино, горілку і спирт), *Кушнір* (ремісник, який вичиняв хутро зі шкури та шив хутряні вироби), *Чоботар* (ремісник, який шив і ремонтував чоботи та інші види взуття; те ж саме, що швець) тощо.

20–30 роки ХХ століття відзначалися соціально-ідеологічною наповненістю власних імен. Прізвище символізувало належність до певного прошарку суспільства. Згадаймо відомий український сатиричний твір „Мина Мазайло” Миколи Куліша, в якому йдеться про місце власного імені в соціально значущому аспекті. Головний герой Мина прагне будь-що пробитися до „вдасть імущих”. А щоб досягти цього, він переконаний, що треба зрестися „своїї предківщини”, змінити українське прізвище на російське. У той час багато хто змінював своє прізвище, сподіваючись, що з новим російським прізвищем зміниться життя на краще, що перед ними одразу відчиняться всі двері. З історії відомо, що представники канцелярії свідомо змінювали українські прізвища на форми російських, додаючи суфікси –ов- (-ова-) / -ев- (-ева-), напр.: *Козак – Козаков*, *Новак – Новіков*, *Дудка – Дудков*, *Бондар – Бондарев* тощо.

Подібне явище можна було спостерігати після розпаду Радянського Союзу, коли деякі особи намагалися змінити свої прізвища на нові, які символізували б їхні наміри. Наприклад, хто хотів емігрувати до Ізраїлю, вподобав собі єврейські прізвища. Були й такі, хто відчув національну свободу, – назад повертав прізвища з російської форми на українську. Наприклад, давньоукраїнське прізвище *Колісник* (той, хто майстрував колеса) або *Колісниченко* (син колісника) у радянські часи було змінено на варіанти *Колесник* або *Колесников*. Отже, очевидно, антропоніми виконують соціально значущу функцію в суспільному ладі.

Номінація в умовах комунікативно-мовленнєвої ситуації відображає її складники, одним з яких є антропонім. Антропоніми служать не лише для встановлення контакту між людьми, але й через них той, хто говорить, характеризує об'єкт номінації, впливаючи на оточення. Отож, правомірно говорити про прагматичний потенціал антропонімів, який є предметом дослідження когнітивної лінгвістики.

За кожним ім'ям криється широкий спектр різних функцій та блоків інформації (денотативний, оцінний, мотиваційний, емотивний, стилістичний), які можуть викривати певні лакуни значень. Власне ім'я характеризується своєю системою асоціативних зв'язків, які розкривають значення кожного конкретного вживання імені. Вони універсальні в мовленнєвій комунікації, тобто мають широкий діапазон експресивно-стилістичних відтінків, що дає змогу регламентувати відносини між комунікантами. Стиль стосунків, що переважають у конкретній спільноті, відображається у вживанні власних імен.

У кожного народу існує свій варіант антропонімної системи: певне коло лексем – власних імен, напр.: укр. *Оксана*, фр. *Франсуаза*, рос. *Дарья*; фонетика, напр.: укр. *Микола*, фр. *Ніколь*, італ. *Мікеле*, укр. *Йосип*, фр. *Джозеф*, італ.

Джузеппе; морфологія, напр.: (пестливі форми імен) укр. *Оленка, Славко, ісп. Бетіто, Лаурита, рос. Катюша, Наташенька*.

Українські імена залежно від ситуації мають властивість передавати всі відтінки почуттів і всі зміни, що виникають у стосунках між людьми. Обрана форма імені відповідає певним стосункам, пор.: *Михайло, Мишко, Михась, Михайлик* тощо. Наприклад, міру і якості ніжності передають імена *Оленка – Оленочка, Оксанка – Оксанонька, Тетянка – Тетяночка, Володя – Вовчик, Сашко – Лесик* тощо. У використанні антропоніма в неофіційній формі із розряду квалітативу умовно визначаємо декілька форм вживання особових імен: гіпокористику – ім'я зі скороченою формою основи замість двохосновної форми, напр.: *Вася, Таня*; демінутив – ім'я зі зменшувально-пестливим відтінком значення, напр.: *Васько, Тетянка*; пейоратив – ім'я зі зменшувально-зневажливим відтінком значення, напр.: *Вовка, Танька*; аугментатив – ім'я із збільшувально-страхотливим відтінком значення, напр.: *Василище, Одарчище*. Національна мовна специфіка кожного народу виявляється у сфері творення здрібніло-пестливих форм імен. Так, у говорах російської мови до імені *Александр* існують варіанти *Саша, Саня, Сашура, Шура, Шурик, Алексаша*, а в говорах української мови – *Сашко, Санько, Санечко, Олесь, Лесь, Лесик*. А вищезазначені форми антропонімів пейоративу та аугментативу взагалі не притаманні українській мові. Цей факт свідчить про спокійний, стриманий характер українців у комунікації. Функцію аугментативу в українській мові несуть апелятиви з суфіксами -ищ-, -уган-, напр.: *бабище, дідуган*.

Успішному формуванню комунікативних умінь і навичок іноземних студентів сприяє врахування індивідуальних та вікових особливостей, інтересів, рівня пізнавальних можливостей, здібностей співрозмовників, розуміння суті психічних процесів, що лежать в основі мовленнєвої діяльності. На нашу думку, до методики викладання української мови як іноземної слід увести класифікацію антропонімів і п'ять тональностей спілкування – високу, нейтральну, звичайну, фамільярну, вульгарну, які виділяють в українському культурному ареалі. Високою тональністю спілкування характеризується сфера суто формальних суспільних структур (на урочистих зібраннях); нейтральною тональністю – сфера офіційних установ; звичайна тональність спілкування побутує в магазині, в транспорті тощо; фамільярна – у колі сім'ї, у дружньому товаристві; вульгарна тональність, тобто вживання вульгаризмів, – в соціальних неконтрольованих ситуаціях.

Звертання й вітання як елементи мовного етикету насамперед сигналізують про соціальні відносини, які встановлюються в межах комунікативного акту [2]. Головним фактором, який впливає на вибір тієї чи іншої форми власного імені, є соціальний статус комунікантів, ситуація спілкування. В українців, наприклад, офіційна конотативність передбачає звертання на ім'я та по батькові, напр.: *Володимире Васильовичу, Олено Іванівно*; для офіційного звертання до підлеглого, як правило, використовують прізвище, напр.: *Петренку, Омельницька*; неофіційною невимушеною формою звертання є ім'ям, напр.: *Іване / Іванку, Вусте / Вустинко*. Крім того, можливі різновиди звертань за віковими особливостями. Якщо комуніканти, наприклад, різного віку, то навіть дружні стосунки передбачають звертання до старшого на ім'я та по батькові, напр.: *Іване Пилиповичу, Юліє Опанасівно*, а старший до молодшого може звернутися на ім'я, але використовуючи займенник *Ви*, напр.: *Софіє, Ви виконали роботу?*

Родинні відносини також впливають на форму звертання. Якщо розглядати це питання в діахронічному аспекті, то бачимо такі зміни. Декілька десятиліть тому

зазвичай у родині діти зверталися до батьків на Ви, чоловік і дружина часто називали один одного на ім'я та по батькові. Слід зазначити, що подекуди в Україні ще збереглися форми вживання звертання до батьків на Ви, частіше до дідуся й бабусі, а от давнє звертання подружжя зникло. Хіба що можемо почути таке в літніх людей, та й то переважно в жартівливій формі. Наприклад, звертання до чоловіка: **Іване Пилиповичу, йди вже до столу, вечеряти будемо**. Часто антропоніми вживаються з апелятивом. В українській традиції це іменники *пане / паничу / пані / панно / добродій / добродійка*, напр.: *пане Олексю, пані Ганно, добродію Богдане, добродійко Лесю*.

Є суперечки щодо вибору форми звертання – ім'я чи ім'я й ім'я по батькові традиційні для українців [4; 5]. Прихильники вживання імені й імені по батькові (І. Огієнко, П. Одарченко та ін.) переконують, що така форма є давнім українським звичаєм, оскільки вона трапляється в найдавніших писемних пам'ятках (грамотах часів Київської Русі, документах Богдана Хмельницького). Вживання кличного відмінка у звертанні до співрозмовника є особливою диференційною ознакою мовного етикету українців. Кличний відмінок як споконвічне слов'янське граматичне явище є рівноправним членом відмінкової парадигми сучасної української мови. Він, як відомо, сформував свої флексійні вираження на базі давньоукраїнської мови і зараз зберігає широку мережу закінчень, уживання яких регламентується літературними нормами.

Українська мова функціонує серед інших мов. Тому не менш важливим є питання вживання українських антропонімів у мовленні іноземців, а також у перекладі власних імен різними мовами. Антропоніми вважаємо опорними точками в міжмовній комунікації. Вони виконують функцію міжмовного міжкультурного містка. Власні назви на позначення людей, як було сказано вище, мають складну смислову структуру, унікальні особливості форми та етимології, властивості видозміни та словотворення, численні зв'язки з іншими одиницями мови. Під час їх відтворення іншою мовою частина цих властивостей може бути втрачена. Ця проблема актуальна для майбутніх перекладачів. Якщо ігнорувати національні особливості антропонімів, то перенесення їх на ґрунт іноземної мови може не полегшити, а ускладнити ідентифікацію носія імені [8].

Отже, дослідивши деякі особливості української антропонімної системи, можна сказати, що на сьогодні вони є важливими й недостатньо вивченими у взаємодії суспільства, мови й мислення, а також у методиці викладання української мови як іноземної. Справедливо стверджувати, що номенклатура імен мови відображає епоху і стан суспільства на певному етапі його розвитку. Антропоніми беруть участь у всіх сферах життєдіяльності людини, мають типологічні національні етикетні риси, дериваційні особливості, специфіку вживання в соціолінгвістичній диференціації і тим самим потребують подальшого дослідження властивостей у когнітивному аспекті.

1. Белей Л. Е. Вариантность антропонимов на разных уровнях украинского языка / Л. Е. Белей : Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Ужгород, 1986. – 23 с.
2. Богдан С. К. Мовний етикет українців: традиції і сучасність / С. К. Богдан. – К. : Рідна мова, 1998. – 488 с.
3. Вивчення українських прізвищ у навчально-виховному процесі середньої школи [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.ualogos.kiev.ua/toprint.html?id=1317>
4. Вовк А. Творення „безлицької людини” в УРСР / А. Вовк // Культура слова. – 1994. – Вип. 24. – С. 95–101.

5. Воропай О. Звичаї мого народу / О. Воропай – К. : Оберіг, 1991. – Т.1. – 294 с.
6. Карпенко О. Ю. Проблематика когнітивної ономастики / О. Ю. Карпенко. – Одеса : Астропринт, 2006. – 324с.
7. Кубрякова Е. С. Язык и знания / Е. С. Кубрякова – М. : Наука, 2001.
8. Курилович Е. Очерки по лингвистике / Е. Курилович. – Биробиджан : ИП „ТРИВИУМ”, 2000. – 52 с.
9. Маслова В. А. Когнитивная лингвистика / В. А. Маслова. – М.: Тетра Системс, 2005. – 256 с.
10. Никонов В. А. Имя и общество / В. А. Никонов. – М. : Наука, 1974. – 278 с.
11. Суперанская А. В. Общая теория имени собственного / А. В. Суперанская. – М. : Наука, 1973. – 336 с.

UKRAINIAN ANTHROPONYM A COGNITIVE ASPECT IN TEACHING UKRAINIAN LANGUAGE AS A FOREIGN LANGUAGE

Larysa Seliverstova

In the article it is considered Ukrainian anthroponomical system in cognitive aspect, from the point of view of knowledge, result of perception of the validity and informative activity of the person. Peculiarity of proper name in the history and cultural traditions of the people. They act as one of the basic ways of expression addressee as especial category of a communicative orientation. Ukrainian proper names are elements of spiritual, moral cultural space of the national mentality embodied in language and speech.

Key words: Ukrainian anthroponomical system, cognitive aspect, addressee, a communicative orientation, national mentality.

УКРАИНСКИЕ АНТРОПОНИМЫ В КОГНИТИВНОМ АСПЕКТЕ В ПРЕПОДАВАНИИ УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО

Лариса Селиверстова

Рассматривается украинская антропонимика в когнитивном аспекте с точки зрения знания, познания, результата восприятия действительности и познавательной деятельности человека. Определено своеобразие антропонимов в связи с историей и культурными традициями народа. Обращено внимание на специфику украинских антропонимов как основных способов выражения адресатности, а также элементов духовного, морального культурного пространства национальной ментальности, воплощенной в языке и речи.

Ключевые слова: украинская антропонимика, когнитивный аспект, адресатность, коммуникативная направленность, национальная ментальность.

Стаття надійшла до редколегії 4.03.2011

Прийнята до друку 2.04.2011